

УДК 82-09(477) Куліш

Катерина Мазурик

ЖАНРОВА ПРИРОДА АВТОБІОГРАФІЧНИХ ПОВІСТЕЙ ЦИКЛУ «ВОСПОМИНАННЯ ДЕТСТВА» ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША

Стаття присвячена вивченню жанрової специфіки автобіографічних повістей циклу «Воспоминання детства» П. Куліша. Аналіз жанроутворювальних компонентів автобіографічних повістей «Яков Яковлевич», «История Ульяны Терентьевны» та «Феклуша» довів, що ознаками стильової єдності автобіографічного циклу П. Куліша є жанрові наративні стратегії, оповідь від першої особи про дитинство автора художнього тексту, де життя оповідача виступає протосюжетом, а його особистість – прототипом головного героя, тяжіння до сентиментально-натуралістичної школи, увага до деталей, які «здрибнюють» дійсність, обмежують її, головний герой – «маленька» людина з демократичних верств, мова творів.

Ключові слова: автобіографічний цикл, автобіографічна повість, сентиментально-натуральна школа, автобіографічний наратив, часопростір.

Актуальною проблемою сучасного літературознавства є вивчення жанрових різновидів автобіографічної прози. Питання автобіографічної природи художнього твору, формотворчих ознак та еволюційних процесів автобіографічної белетристики, специфіки наративних стратегій, особливостей самооб'єктивації автора в автобіографічному тексті, що виявляється на різних рівнях організації тексту, порушують такі науковці, як О. Галич, І. Малішевська, А. Цяпа, Є. Черноіваненко, Т. Черкашина, А. Тартаковський, Т. Хмельницька та ін. Однак поетика автобіографічних жанрів, їхні родові генологічні ознаки, модифікації та функціонування в національній літературі вивчені недостатньо.

У цьому руслі назрілим є дослідження становлення власне автобіографічної прози в національному мистецтві слова в середині XIX ст., зокрема у творчості П. Куліша. Автобіографічний цикл «Воспоминання детства» в цілому ще не був об'єктом вивчення літературознав-

цями. Науковий інтерес до автобіографістики П. Куліша українська критика вперше виявляє у 20–30-х рр. XX ст. Дослідженню «літературно-формальної сторони» автобіографічних повістей присвятила свою статтю Л. Юровська [6], специфіку жанрового-стильових ознак автобіографічних повістей «История Ульяны Терентьевны» та «Яков Яковлевич» вивчав В. Петров [3]. Основний акцент науковці зробили на вивченні повісті «Яков Яковлевич», залишивши поза увагою інші твори циклу. Сучасні дослідники Є. Нахлік, Ю. Мариненко, Т. Черкашина приділяють більшу увагу студіям над автобіографією «Жизнь Куліша», деякі аспекти приналежності повістей «История Ульяны Терентьевны» та «Яков Яковлевич» до натуральної школи вивчав канадський дослідник Й. Сірка [5]. Однак поза увагою залишилася третя частина циклу – повість «Феклуша» та концептуальність циклу «Воспоминання детства» в цілому.

Метою цієї статті є жанрові ознаки та система циклоутворювальних мотивів автобіографічних повістей циклу «Воспоминання детства».

Автобіографічні повісті, які автор об'єднав у цикл «Воспоминання детства», належать до специфічної межової форми художньої літератури, яка синтезує в собі ознаки жанру повісті та художньої автобіографії, зокрема такі, як: оповідь від першої особи про приватне життя автора художнього тексту, де життя оповідача виступає протосюжетом, а його особистість – прототипом головного героя; прозова форма; ретроспективність зображення; хронологічна послідовність викладу; близькість автора і героя; поєднання саморефлексії з оцінними характеристиками інших персонажів; можливість вимислу, творення автоміфології; відкритість фіналу, незамкнутість життєпису. Власне, ці

© К. Мазурик, 2015

риси спостерігаємо і в автобіографічних повістях П. Куліша.

Цикл «Воспоминания детства» склали твори «Яков Яковлевич», «История Ульяны Терентьевны» та «Феклуша», написані під час або одразу після повернення із заслання їхнього автора до Тули по розгрому Кирило-Мефодіївського братства. Для П. Куліша, котрий звик бути в авангарді національної культури, таке суворе покарання стало досить серйозним випробуванням, тим більше, що за вироком йому було заборонено друкуватися. Усі спроби оскаржити царський присуд зазнавали фіаско. П. Куліш добре знав, що перебуває під пильною увагою III відділення царської охоранки, тому шукав навіть нелегальні можливості мистецької самореалізації, розпочавши своєрідну гру з наглядачами. Свої листи він пише, за кількома винятками, виключно російською мовою, причому найчастіше його адресатами є відомі в Росії діячі культури і мистецтва, яких автор переконує у власній повній лояльності до миколаївського режиму.

Сподіваючись на послаблення цензурного контролю щодо творів нейтрального звучання, зокрема літератури про дитячі роки, яка в середині XIX ст. набирала актуальності в російській літературі, П. Куліш звертається до жанру автобіографічної повісті. На відміну від знаних зразків автобіографічної белетристики, зокрема Ж.-Ж. Руссо, Діккенса, Каразіна, Аксакова, Кулішева оповідь не стільки відтворює проблеми становлення особистості, скільки зображує епоху та людей, що стає наскрізним об'єднавчим мотивом циклу «Воспоминания детства». Героєм і оповідачем тут є підліток Ніколаша, який говорить про важливі події в житті автора, що сховався за псевдонімом Николай М. Вибір псевдоніма був не випадковим. Таке ім'я мав один з учителів П. Куліша, його близький товариш. Третім важливим циклоутворювальним фактором став часопростір повістей – старосвітська Україна першої половини XIX ст.

В. Петров відзначав, що у зверненні письменника до белетристичної автобіографістики після написання низки ранніх історичних творів відображена закономірність, характерна для тогочасної російської літератури, яку легко можна простежити й у творчості Каразіна, Толстого [3, с. 514]. Порівнюючи твори про дитинство П. Куліша і А. Толстого, дослідник підкреслював: «І в Куліша, й в Толстого ми маємо справу з замислом автобіографічного роману, з тією різницею, що А. Толстой хід цього автобіографічного роману замикає в опис чотирьох епох життя <...>, а Куліш обмежується певними дитячими шкільними роками свого «Николаши» і за рамки цих років не виходить» [3, с. 516].

Відмінними є й завдання письменників. Якщо А. Толстой зосереджує увагу на формуванні й розвитку особистості, то «для Куліша на першому плані стоять дорослі. Куліша цікавить не сам Ніколаша, а люди навколо нього. Зміна цих осіб і визначає три частини Кулішевої трилогії», разом із тим повісті Куліша «замкнені в певному часі й за межі цього часу не виходять» [3, с. 516].

Посутньою різницею творів цих письменників є і те, що автобіографічні повісті П. Куліша написані відповідно до основних канонів натуралістичної школи – сповнені гуманістичним пафосом, фокусують увагу на мізерності буття «маленької» людини, здатної, однак, на виявлення справжніх почуттів, душевної теплоти. Згадуючи своє дитинство, митець прагне осмислити фактори, котрі відіграли засадничу роль у становленні та формуванні його світогляду, відтворити портрет доби, що представляє Україну як унікальну старосвітську ідилію, «втрачений рай».

Автобіографічність – це можливість реалізувати план оновлення літератури на нових реалістичних принципах. У цьому руслі митець шукатиме й нового – типового героя, не «героя роману», а звичайну, пересічну людину, будуватиме твір «не на надзвичайних пригодах, а на психології, базуючи свою повість на зразках «серых шинелей», а не на розовых, всегда розових щечках» [6, с. 154]. Важливе й те, що ці повісті дуже точно передають переживання вже дорослого автора, який фіксує свої настрої вимушеного маргінала, людини, викинутої за межі звичного простору буття.

Ці відчуття письменника демонструє повість «Яков Яковлевич», яка має багато спільного із творами М. Гоголя¹, зокрема «Шинеллю», котра поклала початок темі «маленької» людини в літературі. «Вплив Гоголя чи точніше буде сказати не так самого Гоголя, як взагалі гоголівської «натуральної» школи позначився на головних темах і мотивах, різних подробицях та окремих місцях Кулішевої повісти», – підкреслював В. Петров [3, с. 485]. Навіть імена головних героїв подібні: Акакій Акакійович – Яків Якович. Повість «Яков Яковлевич» (опублікована 1852 року) створена в душі популярних у 30–50-х рр. творів про бідного службовця, зокрема відомих на той час романів Є. Гребінки «Лука Прохорович», «Доктор» тощо, котрі побачили світ у 40-х рр. XIX ст. Отже, і тема, і сюжет повісті в літературному просторі 1850-х років не відзначалися авторським новаторством. Про це свідчить структура твору.

¹ У цей час П. Куліш працює над двотомною працею про життя М. Гоголя «Записки о жизни Николая Васильевича Гоголя».

Автобіографізм повісті пов'язаний із роками навчання П. Куліша в Новгород-Сіверському повітовому училищі. Перші чотири розділи повісті – презентація шкільного вчителя, його портретна й службова характеристика, опис способу життя, побуту, помешкання. З перших рядків повісті автор наголошує на безрадісному житті головного героя, сірості його буття: *«Круглое, бесцветное лицо, Якова Яковлевича (так звали учителя), его плоский нос, его отдувшиеся вперед, «нарочито» (как писали в старинных книгах) большие губы, серый костюм его, весьма древний и поновленный, как видно, неоднократно свежими вставками, отчего Яков Яковлевич казался негим)...»* [4, с. 158].

Рух сюжету пов'язаний зі змінами в розміреному бутті шкільного вчителя Якова Яковича, існування котрого раптово набирає нового сенсу – надії вирватися з безрадісного буття. У житті вчителя з'являється Катенька, сімнадцятилітня дівчина, у яку він закохується. Проте, як і у всіх творах натуральної школи, фінал наперед визначений, герой не може бути щасливим: коли, здавалося, мрія от-от здійсниться, він захворів і помер. Натуральна школа вимагала від її adeptів звуження обсервації дійсності, акцент на злиденності людського існування, спрощеного відображення життя. Герой такого твору – людина ущербна, позбавлена відчуття повноти буття. Таким є і головний герой цієї повісті – бідна, зубожена, принижена, залякана людина, що викликає в читача подвійні почуття – співчуття й огиди. Учитель арифметики й характером був сухим, безбарвним, своєрідною людиною-формулою, не здатною на зміни. Як послідовник гоголівсько-гребінківської натуральної школи, П. Куліш «навчився через малювання дрібниць, малювання предметних дрібниць йти до зображення дрібних людей» [3, с. 492]. Автор створює ілюзію замкнутого простору, в якому перебуває герой, закритого від зовнішнього життя, його проблем, потреб, людей, звуженого до примітивних низьких інтересів персонажа, де немає місця ні бажанням, ні думкам, ні мріям, ні почуттям, гіперболізуючи потворність його уявлення про справжнє життя. Яків Якович на початку повісті постає людиною з великим комплексом вад – хабарник, ласий до грошей, скупої тощо. Виняткову маргінальність персонажа підсилюють авторські характеристики: *«робкий и уединенный», «человек, заключенный в самом себе», «боязливый и замкнутый в себе», «не воображал и не желал»* тощо. Та в другій частині він переживає щось на кшталт метаморфози – душевне переродження, катарсис: *«...вдруг открываю в нем*

живые движения, замечаю внутреннюю, глубоко скрытую теплоту сердца» [4, с. 207].

Художній стиль епіки П. Куліша мав синтетичний характер, в якому співіснували принципи натуральної школи з елементами просвітництва, сентименталізму, реалізму та романтизму. Друга частина твору свідчить про впливи української прозової школи Г. Квітки-Основ'яненка та Є. Гребінки на поетику прози П. Куліша. Зміни в житті героя будуть пов'язані з почуттям закоханості в красиву дівчину, а не з фетишем речі, що вирішує долю героя в душі просвітницько-сентиментальної (української) традиції: Яков Якович (маючи вже поважний вік!) закохується у сімнадцятилітню *«румяноланитную», «хорошенькую девушку, весело улыбающуюся», «цветущее существо, как весна, как роза на садовом кусте»*. Автор акцентує на тому, що почуття змінюють учителя: *«...я люблюсь на его чувство, как любитесь художник на свет входящего солнца...»* [4, с. 200]. Замість гоголівського гротеску у другій частині твору П. Куліша наявне сентиментальне розчулення від ідилії. Автор пояснює рішення Каті одружитися зі старим учителем цілком у душі просвітництва – він підкорив її високою моральністю, адже, на її думку, він *«человек почтенного нрава. С ним можно жить счастливо»*. Останнім важелем у її рішенні одружитися з Яковом Яковичем стала впевненість у тому, що любов здатна змінювати людей. Автор переконаний, що пара була б щасливою, але герой не зміг пережити внутрішні зміни, почуття були такими сильними, що фактично вбили старого вчителя. Фінал мелодраматичний: кохана Катя, одержавши всі права на спадок Якова Яковича, як людина високоморальна, догледіла до смерті його сестру та Філімонича, старого солдата, якого свого часу прихистив учитель.

Отже, у цій повісті П. Куліша в «традиційній темі «бідного службовця» з'єднуються дві провідні теми: з одного боку, сатирично-дидактична, в іронічних тонах висловлена й розвинена тема нікчемної людини, а з іншого боку, сентиментально-моралістична тема знедоленої «бідної людини», згідно з якими вибудовуються основні колізії та вибирається арсенал художніх засобів. Відповідно жанр твору – сентиментально-натуралістична повість.

Дещо інакшими постають наступні твори трилогії «Воспоминания детства» – «История Ульяны Терентьевны» (1853) та «Феклуша» (1856).

Основою повісті «История Ульяны Терентьевны» також стали факти життя письменника. У ній автор звернувся до воронезького періоду свого життя. Канвою повісті стало родинне життя Кулішів, спогади про матір, яку

дуже рано втратив, надзвичайно суворого батька, сільське оточення, в якому формується майбутній письменник, та про епохальну для нього зустріч із жінкою, яка, фактично, визначить подальшу долю П. Куліша. На честь цієї жінки він і назве свою повість. Твір відзначається надзвичайною теплотою у ставленні до батьківщини, старосвітського укладу життя в Україні, яке здається вже дорослому Кулішеві ідеальним і втраченим назавжди. Письменник створює своєрідну ідилію про загублений рай дитинства. Цим пафосом повість суголосна творам про дитинство російської літератури, зокрема С. Аксакова, А. Толстого та ін.

Розширюючи жанрові межі національної прози, митець експериментує з новим типом моделювання дійсності та новими художніми типажми. У повісті це люди майбутнього для письменника – світлі, моральні, духовні – Ульяна Терентіївна, Наденька, Готфрід. П. Куліш актуалізує такі нові для української прози риси героя, як уроджена аристократичність, витонченість, потреба освіти, гідність. Ідеалізація Ульяни Терентіївни – це бажання письменника представити свій ідеал української людини, яка «і чужому навчається, і свого не цурається». У цьому образі Куліш утілює свою концепцію європейського українця. З цього приводу Ю. Шевельов зауважував: «В суті речі, Куліш завжди залишався європеїзатором» [1, с. 45]. Можемо припустити, що автобіографічна повість «История Ульяны Терентьевны» була одним із вагомих кроків до реалізації цієї програми.

У повісті чи не вперше в епосі письменника реалізується своєрідна «хуторянська рецепція руссоїзму» (В. Петров). У листі до М. Білозерського 1853 року він обґрунтовує свої сучасні позиції: «Необходимо возвращаться иногда к первобытной дикости и суровости души, убежать хоть на краткое время» [2, с. 119]. Заперечення не лише міського укладу життя, а загалом міста в П. Куліша – своєрідний протест проти задушливої атмосфери миколаївської Росії, який має швидше не політичний характер, а морально-філософський. У цьому пасивному протесті Куліша початку 1850-х років полягає кардинальна різниця між російськими зразками творів про дитинство та повістей українського письменника. Перебуваючи далеко від міста, в лоні української природи, він раптом ловить у собі нове почуття – абсолютного щастя. Цей світ, який сам письменник сприймає як першопочаток життя, і свої відчуття від цього першопочатку він утілює в «Истории Ульяны Терентьевны» – романтично-натуралістичній повісті, в якій значне місце посідають романтичні описи, котрі виправдовуються над-

завданням автора – представити свою концепцію ідеального існування людини.

Третя частина трилогії – повість «Феклуша» – була негативно сприйнята тодішньою критикою. К. Аксаков, зокрема, вказав авторові на невідповідність його твору сучасним викликам розвитку літератури. Але твір був дорогим письменникові, оскільки канвою його став період навчання чотирнадцятилітнього П. Куліша в Новгород-Сіверському училищі, спогади про проживання в старенької Хлопотової, перша закоханість майбутнього митця в дочку хазяйки Феклушу. На відміну від трилогії С. Аксакова та роману А. Толстого, П. Куліша більше цікавить сюжетність, аніж внутрішній світ дитини. Письменник не має на меті зануритися в дитячий світ, переживання, розкрити психологічні кризи підліткового періоду. Оповідач його творів – дитина швидше з дорослим мисленням, яка по-зрілому реагує на перипетії життя, до того ж – життя старших. Центральна колізія повісті пов'язана з любовним трикутником – Феклуша, квартирант Померанцев та його друг Селезньов. Сюжет виписаний у романтично-просвітницькому ключі, хоч і з елементами романтизму. Феклуша, не відгукуючись на почуття високоморального, але бідного студента Померанцева, захоплюється Селезньовим, який зводить довірливу дівчину, чим спонукає до самогубства. Підсилюється романтичність історії Феклуші історією жінок дому Хлопотових: колись у юності мати Феклуші Софія Карлівна втекла з дому з офіцером, така ж історія трапилася і з бабусею, котра вже в зрілому віці закохалася й покинула родину з якимось франтом. Автор створює ілюзію фатуму, підсилюючи трагізм героїні. Разом із тим засоби розкриття сюжету цілком у дусі натуральної школи – митець до деталей описує зовнішність героїв, побут, деталі інтер'єру, пейзажу тощо, що здрібнює зображення, уповільнює сюжетний розвиток.

Використовуючи принципи історичного письма, випробувані вже в епіці, П. Куліш відтворює події, героїв, їхні вчинки з точки зору не дитини, а зрілої людини, котра має певний життєвий досвід, усталений світогляд та моральні принципи, тому автор-оповідач часто втручається в хід подій, коментує їх, дає свої зауваження, створюючи своєрідну дихотомію переживання події, викликану симбіозом почуттів дорослої людини про давноминулий час та хлопчика, котрий переживає ті самі події в актуальному для читача часі – тут і тепер. З історизмом художнього мислення пов'язана у творі і система тимчасових планів: план справжнього оповідача, авторський, що створює текст, і план його минулого, про яке він згадує, тобто власне оповідно-подієвий план. Авторський

план – це погляд письменника зі свого часу на далекі події дитинства. У творах він реалізується у вигляді зауважень, коментарів, риторичних питань, реплік такого зразка: «Давно, очень давно это случилось; может быть, уже нет и следов старого деревянного домика, в котором батюшка нанял для меня квартиру», «лет сорок, а может, и более назад» тощо. У центрі оповідно-подієвого плану кожної «історії дитинства» перебуває хутір або будиночок на околиці маленького містечка, яке веде таке ж автономне життя, як і хутір.

Кожна повість – цілісний, закінчений твір і разом із тим органічна частина автобіографічної трилогії «Воспоминания детства». Повісті об'єднані спільною тематикою, наявністю оповідача, котрий є тотожним авторові і героєві твору й розповідає про своє дитинство, оточення, світ своїх захоплень та про втрачений світ української старожитності, з якою він ідентифікує справжнє українське життя. Автобіографічний жанр повістей дозволяє П. Кулішу відтворити світ загублених речей, забутих слів, зниклих явищ і уявлень; оцінити їх із висоти сучасного. Звернення до цього жанру стало для опального митця цілком легальним способом передати власні переживання, думки, емоції, а разом із тим створити панорамну картину національного буття першої половини XIX ст., змалювати своїх сучасників, розповісти історію своєї сім'ї. Твори наповнені конкретними прикладами, реаліями побуту і життєвого устрою того часу.

Важливими ознаками стильової єдності трилогії є жанрові нарративні стратегії, тяжіння до сентиментально-натуралістичної школи, увага до деталей, які «здрібнюють» дійсність, обмежують її, що призводить до пафосу «мізерії дрібних людей» (В. Петров), тому головним героєм цих творів є «маленька» людина з демократичних верств. Повісті відзначаються пошуком нового героя, нового ракурсу його зображення. Образи трилогії зазнали впливу просвітницької естетики, що виявляється в наявності любовного конфлікту, моралізаторських тенденцій, переважанні оптимістичного початку, вірі в необхідність зміни суспільного устрою для покращення народного життя, рисах антропологізму та деякій ідеалізації концепції героя.

Література

1. Вибрані листи Пантелеймона Куліша українською мовою писані / за ред. Ю. Луцького ; переклад. Ю. Шевельова. – Нью-Йорк ; Торонто : Українська вільна академія наук у США, 1984. – 326 с.
2. Куліш П. Повне зібр. тв. Листи. Т. II : 1850–1856 / П. О. Куліш. ; упор., комент. Олесь Федорук – К. : Критика, 2009. – 672 с.

3. Петров В. Куліш у п'ятдесяті роки: Життя, ідеологія, творчість / Віктор Петров / Зб. АН УРСР. Історико-філологічний відділ. № 88. – Т. 1. – К., – 1929. – 572 с.

4. Повести П. А. Куліша : в 4 т. / П. Куліш. – СПб, 1860. – Т. 3 : Воспоминания Николая М. – 422 с.

5. Сірка Й. Історичний аспект двомовності в українській літературі XIX ст. На прикладі творчості Пантелеймона Куліша / Йосиф Сірка. – Ужгород : Мистецька Лінія, 2008. – 65 с.

6. Юровська Л. Автобіографічні повісті Куліша / Л. Юровська // Червоний шлях. – 1928. – № 12. – С. 149–166.

Kateryna Mazuryk

THE GENRE NATURE OF AUTOBIOGRAPHICAL NOVELS OF THE SERIES “CHILDHOOD MEMORIES” BY PANTELEIMON KULISH

The article studies the genre specific features of P. Kulish's autobiographical novels from the series “Childhood Memories”. The analysis of genre making components of such autobiographical novels as “Yakov Yakovlevich”, “The Story about Uliana Terentievna” and “Feklusba” proved the following main peculiarities of stylistic unity of the series: the genre narrative strategies; the first person narration about the author's childhood in a literary text where the life of the narrator stands as a prototype of the plot, and his personality is a prototype of the protagonist; incline to the sentimental and naturalistic school; great attention to details, which “diminish” and limit the reality; its protagonist is a “little man” from democratic strata; the language of the works.

Keywords: *autobiographical series, autobiographical novel, sentimental and natural school, autobiographical narrative, timespace.*

Екатерина Мазурик

ЖАНРОВАЯ ПРИРОДА АВТОБИОГРАФИЧЕСКИХ ПОВЕСТЕЙ ЦИКЛА «ВОСПОМИНАНИЯ ДЕТСТВА» ПАНТЕЛЕЙМОна КУЛИША

Статья посвящена изучению жанровой специфики автобиографических повестей цикла «Воспоминания детства» П. Кулиша. Анализ жанрообразующих компонентов автобиографических повестей цикла «Яков Яковлевич», «История Ульяны Терентьевны» и «Феклуша» доказал, что признаками стилистического единства автобиографического цикла П. Кулиша являются жанровые нарративные стратегии, повествование от первого лица о детстве автора художественного произведения, где жизнь рассказчика выступает протосюжетом, а его личность – прототипом главного героя, тяготение к сентиментально-натураллистической школе, внимание к деталям, которые «измельчают» действительность, ограничивают ее, главный герой – «маленький» человек из демократических слоев, речь произведений.

Ключевые слова: *автобиографический цикл, автобиографическая повесть, сентиментально-натуральная школа, автобиографический нарратив.*

Надійшла до редакції 05.10.2015 р.